

Fehér György

AGRÁRIUS ELKÉPZELÉSEK A SZÖVETKEZETEK SZEREPEÉRŐL

A történeti kutatások eddig még nem adtak teljes körű választ arra a kérdésre, hogy az agrárius mozgalom néhány meghatározó, vagy velük szellemi közösséget vállaló alakja miként viszonyult a szövetkezés eszméjéhez, milyen célok elérésére törekedtek a szövetkezetek életre hívásával.

A szabadságharc fegyveres leverése ellenére Magyarországon fokozatosan kezdett kiépülni a polgári társadalmakra jellemző politikai és gazdasági intézményrendszer. Az ország népessége a tökétes fejlődés ellentmondásait rövid időn belül megtapasztalhatta, és ezek a negatív élmények nálunk is „kitermelték” a protestálók széles és társadalmilag „színes” táborát. Az elégedetlenség nem korlátozódott egyetlen rétegre vagy csoportra, ugyanakkor közülük a nagyobb érdekérvényesítő lehetőségekkel rendelkezők a legkülönbözőbb fórumokat keresve hallatták hangjukat. Az 1873-as válságot követően az addig gyakorolt liberális politika folytatását megkérdőjelezve, azzal szembe fordulva a gazdasági versenyben egyre inkább hátrányba kerülő birtokosok mozgólódása vált erőteljesebbé. Az újkonzervatív ideológia alapján szerveződő irányzat az agrárius nevet kapta, és képviselőik rövid időn belül a magyar belpolitikai élet markáns szereplőivé váltak. Mint tudjuk, önálló párttá sohasem szerveződtek, de a nyomásgyakorlásra mindig képes áramlat képviselői – a szociáldemokraták kivételével – szinte minden hazai pártban előfordultak. A mozgalomban mindvégig jelen voltak, sőt vezető szerepet vállaltak a magyar arisztokrácia képviselői.

A 18–19. századi antikapitalista törekvésekben és ideológiáikban a jobbítás fontos eszközének, a gazdasági érdekvédelem sikeres szervezeti formájának tartották a szövetkezeteket. A fiatal magyar kapitalizmus neokonzervatív, antikapitalista bírálóinak eszköztárában egyik lehetséges fegyver a szövetkezeti eszme volt. Jelentősége azért értékelődött fel, mert az európai gyakorlatból ekkorra már köztudottá vált, hogy igen hatékonyan működik gazdasági és ideológiai értelemben egyaránt. Itt most nem kitérve a részletekre, annyit szabadjon

biológiai és környezeti tudományok

A hazai szövetkezetek elődeinek a reformkor évtizedeiben alakult biztosító és segélyezési egyleteket szokták tekinteni. Az első igazi szövetkezetek létrejöttére, amelyek a klasszikus szövetkezési eszme és szervezeti formák betartásával alakultak, az abszolutizmus korában jöttek létre. Egyes források a kiegyezés évében 29 „szövetkezetről vagy annak tekinthető társulásról” tudósítanak.¹ Magyarországon a szövetkezetek alapításának törvényi kereteit először az 1875. évi 37. tc.

¹ GYIMESI Sándor 1972. 626.

szabályozta. A jogszabály lehetővé tette az általában kis tőkével rendelkező tagok számára csekély nyereség elérését.

Történetírásunk egyöntetű megállapítása szerint az agráriusok színrelépése az 1879-es székesfehérvári gazdakongresszusra datálható, ahol a mezőgazdaság általános állami támogatásának igényével álltak elő. Követeléseik között már ekkor is helyet kapott – igaz, nem a legfontosabb programpontok között – a szövetkezetek támogatásának igénye.² Egészen pontosan a kongresszus határozataiban szerepelt, hogy a gazdasági egyesületek tagsága „*kezdemenyezze tejtermelő és értékesítő szövetkezetek föllállítását*”, és a kormány pedig segítse elő ezek működését.³ Rövidesen azonban az ilyen követelést megfogalmazók kívánságlisztájából sohasem hiányzott, helyesebben első helyen szerepelt a rászorulóknak hitel-igényét a banki kamatoknál kedvezőbb feltételek mellett segítő hitelszövetkezetek alapításának követelése.

A legnagyobb befolyással bíró gazdasági érdekképviselői szervezet, az OMGE és annak elnökében, gróf Dessewffy Aurélban és az agrárius csoport képviselőiben (gr. Zichy Jenő, gr. Széchenyi Pál, Korizmicz László és másokban) is tudatosult a szövetkezetek fontossága. A székesfehérvári gazdakongresszus évében üléselő elnöki grémium megállapítása szerint a megyei egyesületek a szövetkezetekben egyfajta konkurenciát láttak, és a helyzet kezelésére javasolták, hogy alapítandó szövetkezetek álljanak felügyeletük alatt.⁴ Rövidesen megalakult az OMGE szövetkezeti szakosztálya, ami kezdetben inkább egyfajta vitakörként tevékenykedett, és munkája során kidolgozásra került néhány szövetkezettípus alapszabály-tervezete. Tagjai sorában volt számos, a hazai közélet ismert és befolyásos személyiség. Az elnöki széket gróf Andrássy Aladár foglalta el, míg tagjai között találjuk többek között gróf Károlyi Sándor, gróf Dessewffy Aurél, Máday Izidor és mások nevét. Hogy kiknek az irányítása alatt fejlődjék a hazai mozgalom, egyáltalán nem volt közömbös. Néhányan felismerték, köztük az agráriusok is, hogy a szövetkezetek segítségével elérhető konkrét gazdasági eredmények mellett lehetőség kínálkozik politikai térnyerésre, a közép-birtokosság és a jómódú paraszti népesség véleményének formálására. Az e területen kiemelkedő érdemeket szerző Bernát István meglátása szerint „*A szövetkezetek nemcsak segítenek a bajon, hanem jobb erkölcsre is nevelik a népet*”.⁵ A rendelkezésre álló történeti források tanúsága szerint a hazai szövetkezeti mozgalom legnagyobb alakjának tekinthető gróf Károlyi Sándor és munkatársai a szövetkezeteknek kezdettől fogva önmagukon túlmutató jelentőséget tulajdonítottak. Ennek értelmében a szövetkezet nem cél, hanem eszköz, amelynek segítségével az agráriusok szerint védelemre szoruló „kisember” érdekei sikerrel érvényesíthetők.

² A magyar gazdák Székesfehérváron 1879. évi június 3-5. napjain tartott II. országos gazdaértekezletén tárgyalt második kérdés: „Mi módon kellene Magyarországon a földművelés előmozdítására hivatott és alkalmas közegeket szervezni.” Bevezette: Máday Izidor. Bp. 1879.; KOVÁCS Endre (Főszerk.) 1979. 943.

³ VÁRI András 2009. 231.

⁴ VÁRI András 2009. 242.

⁵ B. [BERNÁT István] 1890. január 15. 2.

Mint erre már korábban is tettünk utalást, a hazai mezőgazdaság állapotáért aggódók panaszaikban a hitelezési viszonyokkal kapcsolatban emelték a legtöbb kifogást, legtöbbször a magas kamatokat nehezményezve. Egy évvel a Pestmegyei Hitelszövetkezet megalapítása előtt tartott 1885. évi gazdakongresszus alkalmával írt levelében Károlyi egyértelművé teszi elhatározását: a kérdést a Raiffeisen-féle hitelintézetek létrehozásával kell kezelni. A gróf a továbbiakban utalást tesz bizonyos erőfeszítésekre, amelyek eredményeként az ilyen típusú hitelintézetek törvényben garantált kedvezményben részesülnének. Ugyanitt tartott előadásában az agrárius eszmék ismert híve, György Endre (később rövid ideig fm. miniszter) alternatív megoldásként ugyancsak a Raiffeisen-elveken nyugvó hitelezést javasolja.⁶

Magyarországon a szövetkezés területén jelentős fordulat, átütő változás csak a 19. század utolsó két évtizedében következett be. Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt gróf Károlyi Sándor személyére hívnám fel a figyelmet, akinek munkássága alapvetően befolyásolta és meghatározta a hazai mozgalmat. Kiemelkedő jelentőségű elméleti és főleg gyakorlati tevékenységével irányt szabott a dualizmus kori szövetkezeti fejlődésnek. Az ő anyagi áldozatvállalásának (100 ezer koronával járult hozzá az alaptőkéhez) és néhány eszmetársa kitartó munkájának köszönhetően jött létre 1886-ban a **Pestmegyei Hitelszövetkezet**, amelynek eredményei nyomán elkezdődött a hazai szövetkezeti hálózat kiépülése.

Az alapítók céljaik eléréséhez állami segítséget reméltek. Károlyi 1888-ban képviselőházi felszólalásában ennek módját is megnevezte. *„Részemről ma egyebet a hitelszövetkezetek terjesztése érdekében nem kérnék a t. kormánytól, mint erkölcsi támogatást, amely abból állna, hogy a kormány a pestmegyeihez hasonló eljárást (...) ily célból ajánlja a megyéknek. Kíváncsian azonban másrészt, hogy járuljanak ott, hol egyesek kezdeményezése nem elég, a megyék pótló vagy más alapítványok útján az ily megyei hitelszövetkezeti központok létesítéséhez.”*⁷ Felvetését mások is támogatták, de kormányzati részről nem, maga Tisza Kálmán miniszterelnök is e szavakkal utasította el: *„Mihelyt a támogatás alatt azt értik, hogy a kormány csinálja, akkor már nem támogatást kérnek, hanem egyenesen állami beavatkozást”*.⁸ A kormány elzárkózása folytán az alapítás az első években elsősorban Pest megyére korlátozódott, de már 1889 végére egyes források szerint 60 községben mintegy 9500 tag lépett a fiókokba. 1890-ben, Tisza Kálmán kormányának bukása után az állami magatartás megváltozott, így a későbbiek során a központi kormányzat nem zárkózott el a szövetkezetek közvetett (értsd kölcsön) támogatásától. A szemléletváltásnak is köszönhetően más megyékben is alakultak leginkább Raiffeisen modelljéhez hasonló hitelszövetkezetek. A terjeszkedés eredményeként 1894-ben az eredetileg egyetlen megye területére korlátozódó szervezetből országos intézetté bővülve létrejött a **Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete**.

⁶ A kongresszusról lásd: A Budapesten 1885. október 3., 4., 5., 6., 7-ikén megtartott nemzetközi gazdakongresszus jegyzőkönyve. Kiadja a végrehajtó bizottság. Bp. 1886.

⁷ Képviselőházi Napló 1887–1892 III. k. 53. ü. 1888. január 31.

⁸ Uo. 55. ü. 1888. február 3.

Ezt követően felgyorsultak az események, melyek kedveztek a szövetkezeti eszme híveinek, mivel Bánffy miniszterelnök és Darányi földművelésügyi miniszter is pártfogóan támogatták a továbbépítkezést. A következőkben Darányi ilyen tartalmú megnyilatkozásával illusztrálnám a megváltozott kormányzati akaratot, ami sok tekintetben egybeesett az agráriusok elképzeléseivel. A földművelésügyi miniszter 1896 tavaszán az alábbi szavakkal biztatott: *„Az igazságügyminiszter úr még ez év folyamán elő fogja terjeszteni a szövetkezetek gyökeres reformjára vonatkozó törvényjavaslatot, úgy hogy azon törvényjavaslat a szövetkezetek minden ágára tekintettel legyen. Remélem, hogy akkor sikerülni fog a hitelszövetkezetek dolgát is véglegesen rendezni, de addig is adminisztratív úton szükségesnek tartok oly intézkedéseket, hogy a meglévő hitelszövetkezetek fenállhassanak és fejlődhessenek”*.⁹

Darányi egy későbbi parlamenti felszólalásában a hazai szövetkezéssel kapcsolatosan megfogalmazott világképét is megismerjük. A hitelintézetekre utalva óva intette hallgatóságát, hogy az antiszemitizmus csapdájába kerüljenek: *„a mikor e háznak minden oldaláról aláírtak egy indítványt, a mely a kisgazda szenvedő váltóképeségének a megszorítására célzott. Ez az eszme akkor minden oldalról helyesléssel találkozott. És mi történt később? Ennek az eszmének az uszályába belekapaszkodott egy felekezeti agitáció, és a vége az lett, hogy senki sem kívánt többé erről az eszméről tudni. (...) Már pedig, a mikor itt folyton emlegetni hallom az internacionális tőkét, a merkantil elemeket, a mozgó tőkét, oly módon és oly háttérrel, mely alkalmas gyűlöletet kelteni, mely alkalmas elhitetni, hogy mi mezőgazdák nemcsak a magunkét követeljük, de kívánjuk a másét is, hogy ártani kívánunk más érdekköröknek ott is, a hol abból nekünk semmi hasznunk sincsen: ha ilyen látszatot nyernének azok a mozgalmak, akkor azok semmiféle eredményre sem fognának vezetni, és akkor a magyar gazdatársadalom akciójának sikerét sohasem fogjuk elérni.”* Beszédének további részében a szövetkezeti mozgalom vezetőinek felelősségére hívta fel a figyelmet. *„A gazdasági társadalmi mozgalmakra nagyon kell figyelni, hogy azok helyes irányban vezettetessenek. A magyar gazdát igen nehéz talpra állítani, az konzervatív hajlamú, nem könnyen indul, de ha egyszer megindult és azt tapasztalná, hogy nem oda-vezetik, mint a hová ő akar jutni, akkor, méltóztassanak elhinni, visszaesik az régi letargiájába.”* Felszólalásának végén kifejti véleményét a nemesség társadalmi szerepéről egykor és ma. *„Magyarországot idegen minták szerint nem lehet vezetni. Magyarországnak a társadalmi osztályok tekintetében egészen más helyzete, pozíciója volt mindig, mint más országoknak. A magyar nemesség mindig egy volt, a magyar nemes membrum sacrae coronae tekintetű, a főrendek csak később tanácskoztak külön helyiségben; hűbéri viszony Magyarországon sohasem volt; a jobbágyságban is volt mindig valami enyhébb, valami családias vonás; Magyarország az osztályokat nem széttagolni, hanem egymáshoz közelebb hozni törekedett. És ha az osztályok közt barázdák vannak, azokat nem árkokká kiszélesíteni, hanem inkább kiegyengetni kell.”*¹⁰

⁹ Képviselőházi Napló 1892–1896. XXXI. k. 593. ü.; 1896. március 26.

¹⁰ Képviselőházi Napló 1896–1901. IV. k., 56. ü. 1897. február 23.

Darányi és számos agrárius erre a célra megfelelő eszköznek tekintette a szövetkezeteket, de annak sajátos, a magyar viszonyokhoz és tradíciókhoz alkalmazkodó formáját javasolta megvalósítani. *„A földbirtokos kell hogy például, útmutatással a maga községében ezen szövetkezetek alakításánál előljárjon és akkor hiába fognak izgatni, mert szemmel láthatólag, kézzel foghatólag be lesz bizonyítva az, a miről én és mi mindnyájan meg vagyunk győződve, de oda-künn talán még mindenki meggyőződve nincs, hogy a magyar népnek, a föld népének őszintébb barátja, mint a magyar földbirtokos-osztály nincsen.”* Eszmefuttatását az alábbiakkal zárta: *„Mert mi a cél? Az, hogy azt a kisembert a magán hitelező köréből lehetőleg kiemeljük s bizonyos patriarchális viszonyt létesítsünk közte és a szövetkezet közt.”*¹¹

Ezt a gondolatot később 1904-ben a Magyar Gazdaszövetség elnökévé választásakor mondott beszédében ismételten kifejtette. *„Be kell bizonyítani a népnek, hogy hivebb és önzetlenebb barátai vagyunk, mint az izgatók. A kisember szívéhez hozzá kell férni tudnunk, ezért kell, hogy mindnyájan segítsük, gyámolítsuk és minden visszaélés ellen védelmezzük, oltalmazzuk a kisembert. Ne legyen nagy kérdés, a melynek nehézségei elől meghátráljunk és ne legyen kis kérdés, a melyet keveslünk, hogyha a kisember érdekét kell megoltalmaznunk. De ne álljunk meg itt, iparkodjunk a szó, betű és példa erejével irányítani népünket, hogy eljöjjön az idő, mikor magamagát képes megvédeni és megoltalmazni. Ha ezt a gazdakörök szervezése s az ismeretek terjesztése útján elértük, el fogjuk érni a szövetkezeti eszmének egészséges fejlesztését is.”*¹²

Ezek a célok, és mik az eszközök? Már a 80-as években több helyütt megfogalmazták, hogy a társadalom kiszemelt rétegei megnyeréséhez időigényes aprómunkára van szükség. Őket meg kell szólítani és ennek a kommunikációnak az eszközeit meg kellett találni. Az információs forradalom előtti társadalomban szóba jöhető eszközök a különböző nyomtatott termékek és a különböző szakmai értekezletek, rendezvények voltak. Az 1890-es évektől legalább egy napilap (a Hazánk) és két folyóirat (Szövetkezés, Magyar Gazdák Szemléje) színvonalasan érvelve adott ideológiai muníciót a szövetkezési eszme híveinek. Ez a gyakorlatban működött. Példaként említendő, hogy a hazai szövetkeztörténetben áttörést hozó, a gazdasági és ipari szövetkezetekről szóló 1898:XXIII. tc. elfogadásának évében a Földművelésügyi Minisztérium milyen aktivitást fejtett ki. Ugyancsak Darányinak a képviselőház előtt elmondott beszédéből idézek: *„És kötelességemnek tartom már tárcám szempontjából is mindent elkövetni a szövetkezeti intézmény népszerűsítésére. Ezért már a múlt télen előre dolgoztattam ezen törvényjavaslatnak azáltal, hogy 150 felolvasást tartattam a szövetkezetekről, a melyeket 18.000 ember hallgatott. Azt hiszem, ezen az úton kell tovább menni, népszerű iratokat kell szerkesztetni és kiosztani, hogy a nép maga mielőbb megismerkedhessék ezen törvény lényeges rendelkezéseivel és céljaival s a szövetkezetek alakítására útmutatást kapjon”*.¹³

¹¹ Képviselőházi Napló 1896–1901. XVI. k., 298. ü. 1898. május 13.

¹² Magyar Gazdák Szemléje, 1904. V. füzet; 340–343.

¹³ Képviselőházi Napló 1896–1901. XVI. k. 298. ü. 1898. május 13.

Az 1898. évi XXIII. tc. nyomán létrejövő *Országos Központi Hitelintézet* vált az ország legsikeresebb szövetkezeti elveken nyugvó pénzintézetévé. Az utolsó békeévben fiókjai az ország 2412 pontján fogadták az ügyfeleket, a hálózat taglétszáma elérte a 700 ezret.

A hitelszövetkezet mellett a másik kedvelt szövetkezési típust a fogyasztási és értékesítő szövetkezetek alkották. A **Magyar Gazdaszövetség Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezete** – közismert nevén – a „**Hangya**” alapításának dátumául is 1898-at jegyezhetjük fel. Az induláshoz nélkülözhetetlen összeg előteremtésében ez esetben is gróf Károlyi Sándor adományát jegyezték fel, amikor is 50 ezer koronával gyarapította az alaptőkét. Az ilyen típusú szövetkezetek szervezését már kezdettől fogva támogatta a kormányzat. Ennek is betudható, hogy a budapesti központ létrejötte után igen lendületesen épült tovább a vidéki hálózat, és az első évben a szövetkezeti üzletek száma elérte a 17-et. A Hangya fiókszövetkezetei a sikeres szervezőmunkának és üzletpolitikának köszönhetően az egész országot behálózták: 1900-ban 100-at, 1913-ban pedig több mint 1200-at tartott nyilván a statisztika. A háború előtti évben a taglétszám közelítette a 200 ezret, a forgalom pedig meghaladta a 28 millió koronát.

Magyarországon a két legsikeresebbnek bizonyult szövetkezési terület mellett harmadikként a tejszövetkezetek befolyása, gazdasági eredményei voltak számottevőek. Mellettük csekélyebb létszámmal, kisebb számban szerveződtek még ilyen társulási formák, többek között a biztosításra, a raktározásra, a bor- és a műtrágya-értékesítésre, de alakultak szövetkezetek talajjavítás, gépbeszerzés, gőzkeszántás és egyéb gazdasági feladatok ellátására.

Röviden összefoglalva a magyar szövetkezeti mozgalom dualizmus kori történetét, megállapíthatjuk, hogy mind elveiben, mind pedig kialakulásában a nyugat-európai modellhez képest eltérést mutatott. Különbözik abban, hogy létrejöttében döntő szerepet vállaltak az agrárius eszmekörhöz kötődő szervezetek és egyének. Számosan közülük az arisztokrácia politikailag és gazdaságilag igen befolyásos köréből érkeztek, és ezáltal szerzett előnyüket továbbra is megakarták őrizni. Ehhez találtak „fegyvertársakat” az agrárértelmiségben, a közép-birtokosság egy részében, és kerestek partnereket a gazdagparasztág és a falusi értelmiség köréből. Célszemélyeik sorába tartoztak az elszegényedés félelmében élő kisgazdák, az ún. „kisemberek”, akik egy feltételezett birtokvesztés esetén növelhetik a baloldali eszmék, az agrárszocialista tanok iránt fogékony kiábrándultak számát. Ugyancsak a hazai mozgalom sajátossága, hogy ideológiájában helyet kaptak a szövetkezeti eszmének az európaiaktól bizonyos elemeiben eltérő elvei. Elsősorban arra az érvelésre gondolok, miszerint történeti okokra visszavezethetően a magyar nemességet minden európai országétól eltérően szoros, patriarchális kapocs fűzte és fűzi a mezőgazdaságból élő népességhez. Ez a rendi társadalomban jól működött, azonban a tőkés, liberális rendszerben ez a harmónia felbomlott. Az agráriusok a nem-individualizált, szolidáris gazdaság és társadalom helyreállításában akartak továbbra is vezető szerepet vállalni és ajánlottak ehhez új szövetséget a „kisembereknek”.

Elképzeléseik megvalósításának egyik alapvető szervezeti formájaként kínálkozott az Európában már bizonyított szövetkezeti mozgalom és eszme. Megítélem szerint ez a próbálkozás Magyarországon nem hozta a Nyugat-Európában

és Skandináviában tapasztalt áttörést. A hazai gazdaságra gyakorolt hatását nem szabad alábecsülnünk, de ami a közgondolkodásra ható örökséget illeti, hát az bizony jóval szerényebb mértékű. Az egy másik előadás témája lehetne, hogy Károlyiék társadalomfejlődési alternatívaként elképzelt modellje nálunk miért nem lett sikeresebb.

IRODALOM

B.(BERNÁT István)

1890 Programmunk. Szövetkezés. I. évf. I. sz.

GYIMESI Sándor

1972 A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szabó István (szerk.) Budapest. II. kötet.

KOVÁCS Endre (Főszerk.)

1979 Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. Budapest. II. kötet.

VÁRI András

2009 Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898. Budapest